

KÖZÉPKOR ÉS RENESZÁNSZ

ADALÉKOK EGY LEHETSÉGES GYERMEKKÉPI PARADIGMAVÁLTÁSHOZ

Endrődy-Nagy Orsolya

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Lényeges-e, és ha igen, miért egy hozzávetőleges határvonal kialakítása a középkor és a reneszánsz között? Véleményem szerint lényeges: fontos, hogy tudjuk, változott-e a gyermekekről való gondolkodás, a gyermekszemlélet ebben a több mint fél évezredig tartó időszakban. A nagy időbeli távolság miatt nehéz megállapítani a határt, ezért lehetnek segítségünkre a festmények. Mielőtt azonban a képelemzésbe belemerülünk, fontos kijelölni a vizsgálandó időszakot. A vizsgálandó időszak kialakításához segítségül hívom a hazai és nemzetközi szakirodalmat, melyet összehasonlító elemzéssel kívánok megvizsgálni.

Az interdiszciplináris kutatás lehetőségei

A középkori és reneszánsz idők határterületét interdiszciplináris aspektusból is (különösen kiemelve a neveléstudományi, művészettörténeti és művészetelméleti megközelítéseket) meg lehet vizsgálni. Feltételezésem szerint a média a képzőművészeti alkotások formájában igenis jelen volt már a középkori, de különösen a részletgazdag képeiről ismert reneszánsz képzőművészetben. A képzőművészeti alkotások pedig a történelem reprezentációi, segíthetnek feltárni a történelem darabkáit és összeilleszteni a mozaikokat. Segítségünkre lehetnek így abban is, hogy ezt a problémakört feldolgozzuk. Véleményem szerint a festmény mint a középkori média eszköze jelentős hatással bírt az emberek életére, hisz „élő televízióként” mutatta be egy-egy probléma, táj, esemény reflexióját; a középkori-reneszánsz ember pedig értette a szimbólumokkal átszőtt műalkotásokat (Endrődy-Nagy, 2011a).

1. ábra: Hugo van der Goes: Pontinari-oltár¹

¹ Uffizi, Firenze, olaj, fa, (1475 körül), 253 x 586 cm

Az 1. képen szereplő Pontiniari-oltárképről írásos dokumentumokból tudjuk, hogy mérföldkö lehetett nemcsak az alkotás vizualitása, technikai újításai miatt, hanem azért is, mert a németalföldi festő képét Firenzében is bemutatták a nagyközönségnek, így az kapcsolatot teremthetett a két, érett reneszánsz festészeti újításokban virágzó régió közt (Endrődy-Nagy, 2011b).

A középkori művészettörténetről Eco (2002) kimutatja, hogy két alapeleme a tudás (ratio, cogitatio) és a produkció (faciendi, factibilium). A művészet elmélete is erre az ismeretre épül, azaz a művészettel kapcsolatos tudás nem más, mint a szabályok ismerete a dolgok készítésével kapcsolatosan. Ha ezt a tételt elfogadjuk, akkor egyértelműen kiderül számunkra, hogy a művészeti kifejezőmód, közlés mibenléte is szabályozott, azaz egyetemes gondolatot tükröz. Ebből következik, hogy a gyermekekről vallott nézeteket is hűen bemutathatja. Le Goff szerint pedig az értelmiség nagy alakjai szónoklataikban terjeszthették a széles néptömegek felé az érett gondolkodóknak az oktatásról, a műveltségről vallott nézeteit, így szólhattak a gyermekekről is (Le Goff, 2000).

A releváns neveléstudományi paradigmák áttekintése

Kezdetben volt Ariès – vallja Colin Heywood „History of Childhood” című, 2001-ben megjelent munkájában. A gyermekkortörténet szempontjából ugyanis valós kiindulási pontnak tekinthető Philippe Ariès munkássága.

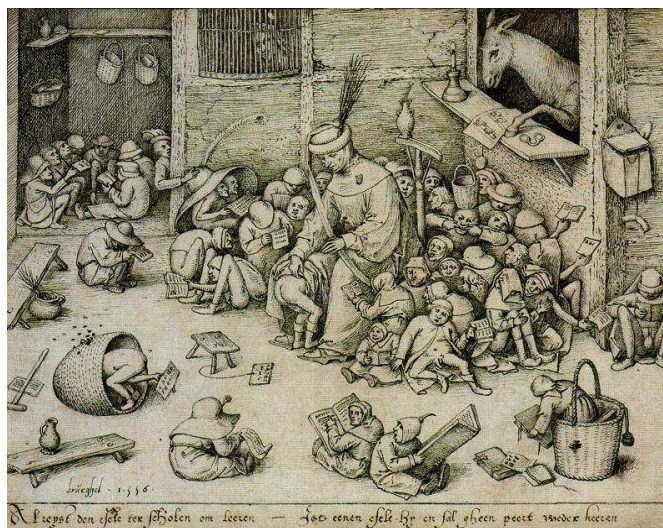
Magyarul „Gyermek, család, halál” címmel megjelent tanulmánykötetében többek közt a „gyermekkor” felfedezéséről ír, melyet szerinte a 16. század végére – a 17. század elejére tehetünk. Azt vallja, hogy gyermekkorfogalom nem létezett a középkori világképben (Ariès, 1987). Ha ez valóban így van, akkor ennek a folyamatnak a festményeken is tükröződnie kell, emiatt választom ikonográfiai kutatásaim tárgyául a középkori és a reneszánsz kori festményeket.

A 19. században kialakuló új tudományterületek célja többek közt az volt, hogy a gyermeki lét sajátosságait megfigyeljék. Így a fejlődéslélektan és a szociológia is a gyermekekre mint fejlesztendő egyénre tekintett (Szabolcs, 2004).

DeMause (idézi Pukánszky, 2001) mélylélektani alapokra épített elmélete szerint a történelem korszakain átívelve egyre humánusabban bántak gyermekeikkel a szülők; a középkorban szerinte hiányzott az empátia, ezt a fogalmat a 19. század ismerte először. DeMause azt vallja, hogy a 14–17. századi szülő-gyermek kapcsolatra az ambivalencia volt jellemző, és a nevelés egyik, ha nem is legfontosabb eszköze volt a verés. Mind Ariès, mind DeMause elméletét ma vitatják a kutatók, valószínűbb ugyanis egy differenciáltabb gyermekszemlélet (Pukánszky, 2001).

Fontos említést tenni a kontinuitás-folytonosság elméletéről is, melyet Linda Pollock és Shulamith Shahar neve fémjelez. Linda Pollock (Pollock, 1983) naplók és emlékiratok tartalomelemzésével mutat rá, hogy a szülő-gyermek viszony örök. A szociobiológia alapjára helyezkedve vallja, hogy a gyermekek védtelenül jönnek létre, és a szülők segítségére szorulnak a társadalmi betagozódáshoz, a szülők pedig gyengéd érzelmeiket tudják felhasználni ennek elősegítésére (Pukánszky, 2005). Shahar kutatásaira támaszkodva vallja (Shahar, 2000), hogy

vannak a szülő–gyermek viszonyoknak korokon átívelő, változatlan elemei. Létezett gyermekkorfogalom a középkorban is, de a gyermekek világa szorosan beágyazódott a felnőttekébe, nem különült el oly élesen, mint például a 19. században (Pukánszky, 2001). Erre utal az is, hogy egy szobában éltek a középkori parasztcsaládok és később a városi polgárok is. Művelődéstörténeti tény, hogy a középkori ház első felében a kereskedő vagy kézműves műhelye állt, hátrébb pedig a családi élet színteréül szolgáló helyiség. Egy ilyen helyiségben lehet elképzelni a korabeli iskolákat is (Endrődy-Nagy, 2010).

2. ábra: id. Pieter Breughel: Szamár az iskolában²

Ha mindezeket a nézeteket áttekintjük és megpróbálunk összefoglalóan a középkori gyermekképről beszélni, az ambivalens jelzöt használhatjuk: az elutasítás, a távolítás mellett az elfogadás és a kötődés elemei is megtalálhatóak, vallja Mészáros–Németh–Pukánszky (2004). Én ezzel a kijelentéssel azért vitatkoznék, mert nem beszélhetünk egységes gyermekképről. Biztos vagyok abban, ha ma is a pluralizmus a jellemző, hiába a keresztény világnézet, nem lehetett mindenkinek egységes a gyermekképe. A szoptatós dajka intézménye például egyértelműen a gyermekek jól-létét, táplálási kényszerének kielégítését oldotta meg. A korszak kedvelt képtípusa a 3., illetve a 4. képen látható.

² 1556., toll és tus, Staatliche Múzeum, Berlin

3. ábra: Jacques de Voragine: Születés az utcán, A Gyermekek Jézus³, 4. ábra: Ismeretlen alkotó
Madonna a gyermekkel⁴

A 3. kép a szülés utáni pillanatokat és időszakot idézi fel: a gyermek bemutatása, tisztítása, mosdatása és szoptatása. A szoptatás az ikonográfiában az oltalmazás és a bűnösökért való közbenjárás szimbóluma is egyúttal. (Maria lactans képtípus – Körber–Marosi et al., 1994, 226.) Ugyanezt az ábrázolástípust láthatjuk a 4. képen is.

Az anyák szerepe a nagy gyermekhalandóság miatt egyértelműen a többszörös szülés, és ezáltal annak biztosítása volt, hogy valamelyik gyermek életben maradván a családot bővítse, hagyományait, nevét továbbvigye. (A középkori orvosi-biológiai tudás értelmében új teherbeesésről csak akkor lehetett szó, ha az anya már nem szoptat.) Így a gyermekek számára a legjobb választásnak a szoptatós dajkához küldés bizonyult.

A gyermekkor mint konstrukció

A fejlődést mint kulcsfogalmat használó gyermekkor-értelmezések ma már nem elegendőek ahhoz, hogy a gyermeki lét minden elemét, velejáróját megértsük (Szabolcs, 2004). Angol szociológusok egy csoportja ezért kezdte el a gyermekkor mint szociológiai fogalmat megvizsgálni. Azt vallják, hogy a gyermekkor a társadalom és a kultúra részének, nem pedig azok előfutárának, a gyermekeket pedig a társadalom szereplőinek, és nem csupán arra törekvőknek kell tekinteni (James és Prout, 1997).

A gyermekkorok térben és időben nagy változatosságot mutathatnak, tehát nem lehet egyetemes gyermekorról beszélni (Szabolcs, 2004). Bár az idézett művek sokszor ellentmondani látszanak egymásnak, mindegyikük jelen van mai gondolkodásunkban (Szabolcs 2004). Továbbhaladva a megállapítás mentén elmondhatjuk, hogy sokszor egy ember gondolkodásában is akár a fenti paradigmák összességének egy-egy eleme jelen van. Vajon miért fontos mindezeket végiggondolni, mielőtt a középkor tanulmányozásában elmélyedünk? Mindenekelőtt azért fontos, hogy tudjuk: megközelítésmódunk csak egy a

³ *La Légende dorée*, France, fin du XVe siècle Paris, BnF, département des Manuscrits, Français 244, fol. 24

⁴ XVI. szd., ólomüveg, Bologna, Szépművészeti Múzeum, inv.2799

lehetségesek közül, hiába igyekszünk a kérdést több oldalról megvizsgálni, nem adhatunk teljes képet a középkori gyermekfelfogásról. Nagyon fontos az is, hogy a gyermekeket ne a felnőttekhez viszonyítva vizsgáljuk, hanem – Harry Hendrick (2000) fogalmával élve – társadalmi „aktor”-okként (Golnhofer–Szabolcs, 2005). Ebben segíthet, ha a gyermekkortörténeti kutatásban a gyermekek életét helyezzük reflektorfénybe.

A korszakolás kérdései

A középkori gyermekkép kutatói szinte kivétel nélkül az 1500-as évekre koncentrálnak, amikor korszakhatárról beszélnek. Álljon itt példának Hugh Cunningham (2005) műve, „Children and Childhood in Western Society Since 1500”, azaz „Gyermekek és gyermekkor a nyugati társadalomban 1500 óta”. Cunningham azzal indokol, hogy Ariès és Lawrence Stone is az 1500–1800-as éveket vizsgálja a családi élet fő változásai tekintetében. Cunningham fő fókusza a gyermekkor ideájának vizsgálata, a felnőtt–gyermek relációk és a gyermekkor állomásai, a gyermeki lét szabályai. A kutatók egyetértenek abban, hogy ebben az időszakban gyökereznek mai családi életünk, életmódunk alapjai. Linda Pollock már említett művében (*Forgotten Children: Parent-child relations from 1500 to 1900*, 1983) szintén 1500 környékén kezdi kutatásait. Colin Heywood „History of Childhood” című munkája is a 16. századtól elemzi mélyebben a gyermekkortörténet folyamatait (Heywood 2001).

A kutatásnak a változás időszakára kell fókuszálnia, azaz az 1440-es évektől az 1520-as évekig tartó időszakot szeretném mélyebben megvizsgálni, a reneszánsz gyermekkép tekintetében, amely ebben az időszakban átalakul; szeretném kideríteni, hogy mi inspirálta ezt a változást. Shaha például a 12. század elejétől a 15. század második negyedének kezdetéig vizsgálódik (Shaha, 2000), azaz ha az ő művét Linda Pollockéval, vagy Cunninghaméval összevetjük egy nagyjából 80 évnyi hiátust fogunk találni.

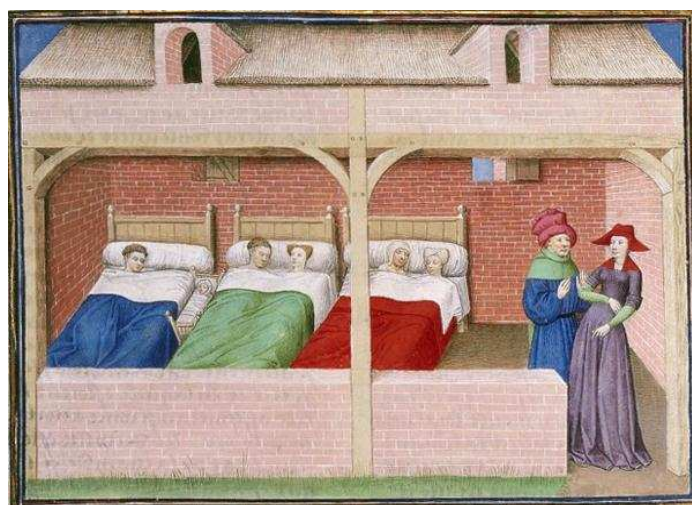
Huizinga (1976) szerint a történetírókat általában jobban érdekli a virágzó időszak, mint a hanyatlás kora. Tézisét továbbgondolva megállapíthatjuk, hogy a hanyatló időszak mindig a következő időszak gyökereit, sőt gyümölcsének ígérését is magában hordozza. Az 1400-as évek második felének kiemelt vizsgálata gyermekképi szempontból nagy valószínűséggel megmutat bizonyos, inkább középkorra jellemző gyermeknevelési tendenciákat, de ugyanakkor az újkor felé is előremutat már. A művészet történetében az itáliai quattrocento már a reneszánsz diadalának időszaka, az ember középpontba kerülésével talán a gyermekekre is több figyelem juthatott. Ezt a nézetet támasztja alá az, hogy Erasmus is nagy figyelmet szentel a gyermekeknek műveiben. A magyar neveléstörténeti munkák közül is kiemelném a Németh András és Pukánszky Béla által írt, „A pedagógia problémátörténete” című kötetet (2004), melyben nagy hangsúlyt fektetnek Erasmus (1467 v.1469–1536) munkásságára, és kiemelik hatását a gyermekekkel kapcsolatos gondolkodás megváltozásában. Ebből ismét az következik, hogy az ő munkásságát megelőző időszakot is érdemes megvizsgálni, melyből gondolkodása gyökerezik.

Minden gyermekkortörténeti mű szemlélete más-más aspektusból világítja meg a középkori gyermekek életét komplexen, például Alexandre-Bidon (Alexandre-Bidon-Lett, 1997) a képek és szövegek elemzésénél a 12–15. századra fókuszál és a gyermekeket aktorként vizsgálja életük egy-egy fontos terében – a mezőn, az utcákon, tanuló éveik alatt, a kastélyban és az iskolában. Alexandre-Bidon Clossonnal közös művében az életkorok szakaszok szerinti bemutatása mellett dönt, és ismét a 13–15. század éveit vizsgálja, képek elemzésével rámutat a változásokra, tendenciákra, de vizsgálata a fenti évekre már nem terjed ki. A reneszánsz 1300-tól 1600-ig tartó időszakát jelzik „Neveléstörténet” című közös munkájukban Mészáros István, Németh András és Pukánszky Béla (2004). Alapvetően ezt a korszakot dolgozza fel művében a három kutató. Én arra vagyok kíváncsi, hogy lehetne egy kissé rövidebb időszakot megjelölni és miben érhetjük tetten a szemlélet megváltozását.

„A reneszánsz átrakodóhely. Átmenet a középkorból az újkorba, s nem egy, egyetlen nagy átfordulás képét mutatja, hanem parthoz ütődő hullámok hosszú sorát: mindegyik más helyen és más-más pillanatban törik meg.” (Huizinga, 1992, 9.)

Mészáros, Németh és Pukánszky (2004) neveléstörténeti munkájukban a testi fenytés fokozatos visszaszorulásával és a gazdasági fellendüléssel hozzák kapcsolatba a gyermekkép megváltozását, és ezt a 16. századra teszik, azaz ismét egy munka, amely alapján elmondható, hogy az időben jelzett korszakhatár előtti időszakot lenne érdemes mélyrehatóan vizsgálni, mikrotörténeti perspektívából.

Érdekes információt nyújthat annak vizsgálata is, hogy a gyermeki lét szakaszai hogyan és mikor változhattak a gondolkodásban. Németh András (1997) könyvében jelzi, hogy a középkori gyakorlatnak megfelelően 6-7 éves kortól elvárták a gyermekektől, hogy „inasként” betagolódjanak a felnőtt társadalomba. Kimutatja, hogy a gyermekeknek nem volt tabu a szexualitás, az élet, a halál, a szenvedés. Például ahogy ezt a 5. képen jól láthatjuk, együtt aludt az egész család.

5. ábra: Az újszülött ágya⁵

⁵ Décaméron de Boccace (1313-1375), IX-6: Histoire de Pamphile, XVe siècle, Enluminure de Maître de Guillebert de Metz Paris, BnF, Arsenal, ms 5070, fol. 337

Véleményem szerint ezt ismét csak a maitól eltérő életterek okozzák főként. Ha változik az élettér, akkor változhat a gyermekkép is. Ezt a felvetést is érdemes lenne megvizsgálni.

Ahhoz, hogy tisztán lássunk a korszakhatárok tekintetében, érdemes néhány, ezzel az időszakkal foglalkozó, leginkább kultúrtörténetinek tekinthető összefoglaló munka terminológia-használatát elemezni.

Művelődéstörténeti morzsák a korszakból

Számos neveléstörténeti, gyermekkortörténeti munka áttekintése után szükségesnek látszik áttekinteni az 1455-től 1517-ig terjedő időszakot kultúrtörténeti elemzéssel, így adalékokat kaphatunk azzal kapcsolatosan, hogy vajon mi minden vezethetett a gyermekekről vallott nézetek megváltozásához. A Gutenberg-galaxis kezdetétől a reformáció lutheri deklarálásáig eltelt alig több mint 60 esztendő földrengésszerű változásokat hozott mind az alfabetizmus terjedésében, mind az iskoláztatás területén és a teológiai-filozófiai gondolkodásban. Azért választom ezt a két karakteres dátumot, mert a nyomtatás történetében cezúrát jelentő dátum megkönnyítette a propagandisztikus anyagok terjesztését, így egyértelműnek látszik, hogy a családi étellel, a gyermekekkel és a neveléssel kapcsolatos gondolatok terjesztése is egyszerűbbé vált. Ez a forradalmi újítás készítette elő fizikai valójában a reformáció tanainak futótűzszerű terjedését is. Ismerjük Luther nevelésről vallott nézeteit, melyek a reformáció tanaihoz hasonlóan nem 1517-ben születtek (Mikonya, 2013), hanem szervesen jelen lehettek az 1517-et megelőző időszakban is. Ezért fontosnak tartom ezt az időszakot megvizsgálni.

Paul Johnson (2010) elemzi a reneszánsz kifejezés megjelenésének körülményeit. Jules Michelet történész 1858-ban, majd Jacob Burckhardt két évről rá „Die Kultur der Renaissance in Italien” (magyarul: „A reneszánsz Itáliában”) c. munkájában vezette be e fogalmat, egyértelműen a középkor és az újkor közt Európában lezajló átmenet időszakának jelölésére. Ugyancsak Johnson fejt ki a reneszánsz egyik legfőbb problémáját: a pontos korszakmeghatározást, hisz annak kezdete is országonként máskorra tehető.

Spanyolország: 1492 – Kolumbusz felfedezi Amerikát,

Anglia: 1485 – Tudor dinasztia trónra kerülése, VII. Henrik koronázásával,

Franciaország, Itália: 1494 – VIII. Károly meghódítja Itáliát,

Németország: 1519 – V. Károly fennhatósága alá vonja a spanyol királyságot, Kelet- és Nyugat-Indiát.

Mindezek miatt elmondható, hogy az újkor hajnala a XV. század vége, a XVI. század eleje, akkor mégis miért írom a tanulmányban, hogy a középkor és a reneszánsz határa az időszak? A válasz egyértelműen a gyermekkép változásában, változataiban keresendő, melyet legteljesebben úgy tudunk kibontani, ha a korszak képi és írott dokumentumait is elemezzük.

A három korszakterminus tulajdonképp szerves egységet alkot, és sok esetben egyszerre van jelen a gyermekkép-narratívákban. Mindazonáltal, ha a fent idézett történelmi eseményeket segítségül hívjuk, kialakítható egy nagyjából

1480-tól 1520-ig terjedő időszak. Ezt a sávot érdemes a reformáció legfontosabb eseményével is alátámasztani és a néhány évtizeddel korábban a Gutenberg nevéhez köthető első nyomtatott Biblia megjelenésétől egy korszaknak tekinteni. Természetesen hozzátéve, hogy ez a korszakolás, az én nézőpontom szerint egy egység, más szempontok alapján a korszakot más időbeli határokhoz is köthetném.

Egy pillanatra még időzzünk el a nyomtatás történetének fentebb említett cezúrájához. Barbier médiatörténeti aspektusát magunkévá téve elmondható, hogy a „gutenbergi forradalom” végső soron a társadalmi működés alapnormáit is átalakította, hiszen a média tömegessé válása, könnyebb hozzáférhetősége is ebben az időszakban gyökerezik (Barbier, 2010, 14.). Noha az áttörést a találmány jelenti, mélyreható változást csak néhány évtizeddel később produkál, így különösen fontos lehet gyermekképi szempontból is nagyjából a következő két generáció időszakában elmélyedni, azaz 1480-tól 1520-ig. Ebben az időszakban már minden bizonnyal egyre szélesebb néptömegnek vált hozzáférhetővé és az alfabetizmus terjedésével talán érthetőbbé is a nyomtatóprécekből kikerülő röplapok, vallási és világi jellegű nyomtatványok tartalma. (Természetesen hasonló hatást fejtettek ki a fametszetek és más, e korszakban virágzó sokszorosító grafikai eljárással készült képek is. ld. 2. kép.) A gondolatmenetet továbbfűzve nem véletlen a reformáció futótűzszerű terjedése sem. A korábbi eretnekmozgalmak szigetszerűsége helyett így egy széles körben ismert és elismert mozgalommá alakulhatott a reformáció.

A nyomtatás történetében az áttörést a mozgatható betűk feltalálása hozza – Johann Gutenberg és Johann Fust, Mainz, 1446–1448 közt –, melynek 3 előnye a kopás esetén való újraönthetőség, az újrahasználhatóság és az azonos betűtípus megjelenése (Johnson, 2003), és amely végső soron az egyszerűbben memorizálható betűk miatt az extenzív, néma olvasás terjedésére is hat (nincs szükség silabizálásra, konzultációra másokkal). Az első, az ún. 42 soros Biblia egyébként Gutenberg műhelyében, 1455-ben készült el. A könyvtörténeti munkák szerint ősnymtatványoknak az 1500. december 31. előtt megjelent munkákat tekintjük. Fontos korszakhatár még a reformáció környéke, és leginkább 1520 környéke (Borsa, 2003). Mindezek a technikai jellegű könyvtörténeti határok is ugyanúgy a fentebb kijelölt korszakhatárt erősítik meg. Johnson (2003) pedig a főként művészettörténeti alapokra helyezett itáliai reneszánsz kifejezés létjogosultságát is megkérdőjelezi a német újítás miatt. A sokszorosító grafikai eljárások első virágkora (rézmetszet, fametszet) szintén erre az időszakra tehető egyébként (Gerszi-Bodnár, 2002, 2007), mely a papírmalmok egyre szaporodó sokasága miatt tudta a technikai újítások nyomán a nyomtatással az eszmék terjesztésére gyakorolt hatását együtt kifejteni. Érdemes megemlíteni, hogy e két technika újításait is javarészt Németországra tehetjük.

Összefoglalva

A reneszánsz fogalmának, létezésének végeláthatatlan vitájában nem kívánok állást foglalni, csupán önkényesen, ám érvekkel alátámasztva kijelölni egy olyan időszakot, melyben a gyermekek életét a képeken keresztül ikonográfiai elemzésnek alávetve talán árnyaltabb képet kaphatunk. A művészettörténetben szintén az 1300-tól 1600-ig terjedő időszakot szokás reneszánsznak tekinteni, én a dicsőséges, vagy érett reneszánsznak nevezett időszak festményeiből, ösnyomtatványaiból, illetve kéziratok anyagaiból igyekszem összehasonlítani és elemezni néhányat, és ebből következtetni arra, hogy a fent kijelölt időszakban mennyiben árnyalhatóak a gyermekképi narratívák, ám ez már egy másik tanulmány anyaga lesz.

Jegyzetek

- Alexandre-Bidon, Danièle – Closson, Monique (1985). *L'Enfant à l'ombre des cathedrales*, Presses Universitaires de Lyon, Éd. CNRS, Lyon.
- Alexandre-Bidon, Danièle – Lett, Didier (1997). *Les enfants au Moyen Age, V^e-XVe siècles, La vie quotidienne*, Hachette, Paris.
- Ariès, Philippe (1987): *Gyermek, család, halál*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Barbier, Frédéric (2010): *A modern Európa születése*. Gutenberg Európája, Kossuth Kiadó, Budapest.
- Borsa Gedeon (2003): *Kalauz a régi nyomtatványokhoz*. Könyvtári Intézet, Budapest.
- Cunningham, Hugh (2005). *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, Pearson Education Limited, London.
- Eco, Umberto (2002). *Art and Beauty in the Middle Ages*, Yale University Press, New Haven and London.
- Endrődy-Nagy Orsolya (2010): Gyermekkép a 16. századi Németalföldön id. Peter Brueghel művein. In: *Iskolakultúra*, 2010/7–8. 137–147.
- Endrődy-Nagy Orsolya (2011a): Id. Pieter Brueghel műveinek ikonográfiai elemzése gyermekkortörténeti aspektusból. In: *Európaiság, magyarság Közép-Európában*. XXV. Apáczai-napok. Nemzetközi Tudományos Konferencia, 2010. *Tanulmánykötet*. Nyugat-magyarországi Egyetem, Győr. 813–822. Letölthető innen: <http://www.nyme.hu/index.php?id=16557&L=1>, letöltés dátuma: 2013. március 7.
- Endrődy-Nagy, Orsolya (2011b). *Paintings: Media in the Middle Ages and sources of the History of Childhood*. In *Art – Space – Education*. 33rd World Congress, International Association for Education through Art, Budapest.
- Gerszi Teréz – Bodnár Szilvia (szerk. 2002): *A sokszorosított grafika története I. A fametszet*. Szépművészeti Múzeum, Budapest.
- Gerszi Teréz – Bodnár Szilvia (szerk. 2007): *A sokszorosított grafika története II. Mantegnától Hogarthig. A rézmetszés négy évszázadának virtuózai*, Szépművészeti Múzeum, Budapest.
- Golnhofer Erzsébet – Szabolcs Éva (2005): *Gyermekkor: nézőpontok, narratívák*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- Hendrick, H. (2000). *The Child as a Social Actor in Historical Sources – Problems of Identification and Interpretation*. In: Christianssen, P. – James, A.: *Research with*

- Children: Perspectives and Practices, Routledge Falmer, Taylor & Francis Group, Oxon, Great Britain.
- Heywood, Colin (2001). *History Of Childhood*, Blackwell Publishers Ltd., Malden, USA.
- Huizinga, Johan (1979): *A középkor alkonya*. Európa Kiadó, Budapest.
- Huizinga, Johan (1992): A reneszánsz problémája. In: Trencsényi Borbála (szerk.): *A reneszánsz irodalmából*. Holnap Kiadó, Budapest. 7–12.
- Imhof, A. E. (1992): *Elveszített világok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- James, A. – Prout, A. (Eds., 1997). *Constructing an Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*, Falmer Press, Taylor & Francis Group, London, Washington, D. C.
- Johnson, Paul (2010): *A reneszánsz*. Európa Kiadó, Budapest.
- Körber Ágnes – Marosi Ernő – Szilárdfy Zoltán – Végh János (1994): *A keresztény művészet lexikona*. Corvina, Budapest.
- Le Goff, Jacques (2000): *Értelmiség a középkorban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (2004): *Neveléstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mikonya György (2013, m. a.): *Folytonosság és törés az egyetemek világában – a kezdetektől a felvilágosodásig*. Eötvös Kiadó, Budapest.
- Németh András – Pukánszky Béla (2004): *A pedagógia problémátörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh András (1997): *Nevelés, gyermek, iskola*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- Pollock, Linda (1983). *Forgotten Children: Parent-child relations from 1500 to 1900*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Pukánszky Béla (2001): *A gyemekkor története*. Műszaki Kiadó, Budapest.
- Pukánszky Béla (2005). *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*. Iskolakultúra-könyvek 28. Pécs.
- Shahar, Shulamith (2000): *Gyermekek a középkorban*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szabolcs Éva (1995): *Fejezetek a gyermekképzés történeti alakulásából*. ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék, Budapest.
- Szabolcs Éva (2004): „Narratívák” a gyermekkorról. In: *Iskolakultúra*, 3. 27–31.